



Lorestan University



## Study of the Structure and Changes of the Ethnic and Demographic Composition of Qom During the Safavid Era

Fatemeh Teimori<sup>1</sup> , Fatemeh Ahmadvand<sup>2</sup> , Eftekhargasemzadeh<sup>3</sup> , and Ahmad Reza Ebadi<sup>4</sup> 

1. Graduate Master, Department of History of Culture and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Research Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. Email: [f.teimori54@gmail.com](mailto:f.teimori54@gmail.com)
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History of Culture and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Research Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. Email: [ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir](mailto:ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir)
3. Graduate Master, Department of History of Culture and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Research Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. Email: [eftekhargasemzadeh@gmail.com](mailto:eftekhargasemzadeh@gmail.com)
4. PhD Graduate, Department of History of the Culture and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Research, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. Email: [ebadi1983@gmail.com](mailto:ebadi1983@gmail.com)

### Article Info

**Article type:**  
Research Article

**Article history:**  
Received 05 September 2025  
Received in revised form 09 December 2025  
Accepted 17 December 2025  
Available online 22 December 2025

**Keywords:**  
Ethnic Composition,  
Demographic,  
Qom,  
Safavid Era

### ABSTRACT

**Objective:** This study examines the transformations in the ethnic and demographic composition of Qom from the establishment to the fall of the Safavid dynasty, and analyzes the role of these changes in shaping the city's scientific, religious, and social status. It further demonstrates how demographic shifts influenced Qom's cultural and intellectual structures and contributed to a deeper understanding of the city's position in the history of Iran and the Shia world.

**Method:** This research employs a historical analytical method grounded in reliable primary and secondary sources to investigate demographic and ethnic changes in Qom during the Safavid period. Using historical data and previous scholarly studies, the transformations are analyzed and interpreted through descriptive and analytical approaches.

**Results:** The results indicate that Qom flourished during the Safavid era due to royal patronage, experiencing demographic and cultural expansion and emerging as a major Shia scholarly center. Migration of various tribes led to greater ethnic diversity, while the development of religious and educational institutions and the presence of scholars contributed to population growth and strengthened the city's intellectual prominence.

**Conclusion:** Overall, the demographic and ethnic shifts in Qom during the Safavid era reinforced its scientific and religious significance, fostered a more diverse social structure, and established the city as one of the principal centers of Shia development and scholarly activity in Iran.

**Cite this article:** Teimori, F., Ahmadvand, F., Gasemzadeh, E., & Ebadi, A. R. (2026). Study of the Structure and Changes of the Ethnic and Demographic Composition of Qom During the Safavid Era. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (8), 1-26. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2046859.1102>



© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2046859.1102>

**Publisher:** Lorestan University.

## **Introduction**

The city of Qom, as one of the most pivotal religious and cultural centers in Islamic Iran, has consistently played a prominent role in shaping the culture and identity of Shi'ism throughout Iranian history particularly after the advent of Islam and during the Safavid era. Owing to its distinct geographical position, Qom has witnessed extensive transformations over the centuries in its cultural, social, and political dimensions. During the Safavid period, with the establishment of a centralized state and the formal recognition of Shi'ism as the official religion, Qom emerged as one of the most significant intellectual, religious, and theological hubs in Iran. The special attention paid by the Safavid monarchs to this city led to fundamental changes in its ethnic and demographic composition. These changes not only reflected the religious and political policies of the Safavid rulers but also resulted in the settlement and assimilation of various ethnic groups from across the Islamic world and beyond. This phenomenon, closely tied to the Safavid policies of migration and resettlement, created new social, cultural, and even economic challenges and opportunities for Qom. The main focus of this study is to examine the dynamics of ethnic and demographic transformation in the city of Qom from the rise of the Safavid dynasty to its decline. These transformations stemmed from factors such as the Safavid state's cultural and religious policies aimed at reinforcing Shi'ism, the migration of various Muslim communities to Qom, and the broader socio-economic conditions of the time.

Accordingly, this research seeks to identify and analyze the evolution of Qom's ethnic composition, classify its social strata, and investigate the course, causes, and consequences of these transformations throughout the Safavid era. Specifically, it asks: \*What were the major ethnic and demographic changes that occurred in Qom between the establishment and the fall of the Safavid dynasty, and which factors influenced them?

The central hypothesis of the study posits that the Safavid government's promotion of Shi'ism and its special patronage of Qom were instrumental in initiating major demographic and ethnic shifts in the city. This royal attention encouraged extensive migration particularly among Shi'ite and Alawite communities thus significantly altering Qom's ethnic composition. The economic prosperity and urban development resulting from Safavid policies further stimulated population growth and migration, raising Qom's population during this period to approximately ninety thousand (Chardin, 1966: 2/521). These developments profoundly affected not only the city's demographic structure but also its social and cultural configuration. The significance of this research lies in demonstrating how the ethnic and demographic transformations of Qom during the Safavid era can serve as a paradigm for understanding the broader effects of governmental policies on the social and cultural structures of urban communities within Iran and the Islamic world. A precise grasp of these processes not only illuminates the socio-cultural fabric of Qom but also contributes to a more nuanced analysis of the historical evolution of religious and cultural cities across the region. This study adopts a descriptive-analytical approach based on

historical sources and scholarly references. Following this introduction, the subsequent sections will examine Qom's social stratification, ethnic composition, and demographic dynamics during the Safavid period, presenting summarized and categorized data in tables at the end of each section for clearer comprehension.

### **Method**

This research employs a historical analytical method grounded in reliable primary and secondary sources to investigate demographic and ethnic changes in Qom during the Safavid period. Using historical data and previous scholarly studies, the transformations are analyzed and interpreted through descriptive and analytical approaches.

### **Results**

The results indicate that Qom flourished during the Safavid era due to royal patronage, experiencing demographic and cultural expansion and emerging as a major Shia scholarly center. Migration of various tribes led to greater ethnic diversity, while the development of religious and educational institutions and the presence of scholars contributed to population growth and strengthened the city's intellectual prominence.

### **Conclusion**

The present study sought to provide a scholarly and well-substantiated response to the question of what major transformations occurred in the ethnic and demographic structure of the city of Qom from the establishment of the Safavid dynasty to its decline, and which factors contributed to the formation of these changes. The research focused on examining Qom's demographic composition in all its religious, ethnic, and cultural distinctions. Based on the data obtained, it has been possible to present a comprehensive portrayal of Qom's ethnic and demographic structure, reflecting the historical evolution of its population and diverse communities. In addition to outlining the social and cultural strata of Qom, this study has demonstrated the nature and scope of ethnic and demographic transformations in the city throughout the Safavid period. It has also examined the expansion and consolidation of Shi'ism during the Safavid era, the resulting changes in Qom's population structure, and the cultural interactions between the city's indigenous inhabitants and incoming Arab migrants.

The principal findings of this research can be summarized as follows:

1. Numerous historical sources indicate that, due to its distinctive geographical location and its longstanding role as a scientific, cultural, and religious center, Qom has consistently served as a gathering place for diverse groups and communities. Consequently, the city has historically exhibited a unique and multifaceted ethnic and socio-demographic composition and has long been regarded as one of the populous cities of the region.

2. With the migration of the Ash'arite Arabs to Qom, Shi'ism was introduced into the city, establishing Qom as the earliest center and stronghold of Shi'ism in Iran. From Qom, Shi'ite influence extended to neighboring cities such as Kashan, Rayy, Tafresh, and

eventually to northern Iran. In the third century AH, the arrival of Lady Fatima al-Ma'suma in 201 AH, followed by her death and burial in Qom, significantly enhanced the city's religious stature and prominence.

3. During the Safavid period, the Shi'ite convictions of the Safavid monarchs and their claim of descent from Imam Musa al-Kazim (peace be upon him) led them to attach special importance to Shi'ite cities, particularly Qom. At the beginning of the Safavid era, Qom was a relatively small and sparsely populated city; however, by the late eleventh century AH, its population had grown substantially, with estimates reaching approximately ninety thousand inhabitants. Owing to sustained royal patronage, Qom experienced remarkable development in various spheres and emerged as a major center of Shi'ite scholarship and jurisprudence. The city witnessed notable prosperity and dynamism during this period. Safavid rulers invested in urban development, the restoration of shrines and tombs, and the construction of religious buildings, mosques, and madrasas. The burial of Shah Safi in Qom further contributed to the city's expansion and prominence.

4. Furthermore, the promotion and institutionalization of Shi'ism under Shah Isma'il I stimulated the migration of Safavid-affiliated tribes and clans from various regions into Iran, particularly to Qom. Among these were the Bigdeli tribe, the Haji Hosseini clan, the Towliyat and Modarresi families, as well as the Shahsevan and Bakhtiari tribes some of whom played a significant role in the rise of the Safavid state.

5. From the Safavid period onward, Qom's population attracted the attention of travelers and chroniclers. Although some demographic estimates found in geographical sources appear exaggerated or unreliable, systematic consideration of population statistics at the national level began to emerge during and after the Safavid era.

6. Particularly from the reign of Shah 'Abbas I onward, when policies of tribal relocation and resettlement were implemented, numerous tribes and clans were collectively transferred from various parts of Iran and beyond to Qom. These measures generated substantial demographic transformation and contributed to the city's increasingly diverse ethnic composition.

### ***Author Contributions***

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

### ***Data Availability Statement***

Data available on request from the authors.

### ***Acknowledgements***

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also

extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

### ***Ethical Considerations***

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

### ***Funding***

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

### ***Conflict of Interest***

The authors declare no conflict of interest.



## بررسی ساختار و تحولات ترکیب قومی و جمعیتی شهر قم در دوره صفویه

فاطمه تیموری<sup>۱</sup>، فاطمه احمدوند<sup>۲</sup>✉، افتخار قاسم زاده<sup>۳</sup>، احمدرضا عبادی<sup>۴</sup>

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.  
رایانامه: [f.teimori54@gmail.com](mailto:f.teimori54@gmail.com)

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.  
رایانامه: [ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir](mailto:ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir)

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.  
رایانامه: [eftekhargasemzadeh@gmail.com](mailto:eftekhargasemzadeh@gmail.com)

۴. دانش آموخته دکتری، گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.  
رایانامه: [ebadi1983@gmail.com](mailto:ebadi1983@gmail.com)

### چکیده

### اطلاعات مقاله

**هدف:** این پژوهش به بررسی تحولات ترکیب قومی و جمعیتی قم از آغاز تا پایان حکومت صفوی و نقش این تغییرات در جایگاه علمی، مذهبی و اجتماعی شهر می‌پردازد و نشان می‌دهد که دگرگونی‌های جمعیتی چگونه بر ساختار فرهنگی و علمی قم اثر گذاشته و به شناخت بهتر جایگاه آن در تاریخ ایران و جهان تشیع کمک می‌کند.

**روش پژوهش:** این مطالعه با روش تحلیلی-تاریخی و بر پایه منابع معتبر به تحلیل روند تغییرات جمعیتی و قومی قم در دوره صفویه می‌پردازد و با استفاده از داده‌های تاریخی و پژوهش‌های پیشین، این تحولات را به صورت توصیفی و تحلیلی بررسی و تبیین می‌کند.

**یافته‌ها:** نتایج نشان می‌دهد قم در دوره صفویه با حمایت پادشاهان صفوی رونق یافت، از نظر جمعیتی و فرهنگی گسترش پیدا کرد و به مرکز علمی شیعه بدل شد؛ مهاجرت قبایل مختلف باعث تنوع قومی گردید و توسعه نهادهای دینی و حضور علما نیز به افزایش جمعیت و تقویت جایگاه علمی شهر کمک کرد. **نتیجه‌گیری:** در مجموع، دگرگونی‌های جمعیتی و قومی قم در دوره صفویه به تقویت جایگاه علمی و مذهبی آن انجامید، ساختار اجتماعی متنوع‌تری پدید آورد و این شهر را به یکی از کانون‌های اصلی توسعه تشیع و فعالیت‌های علمی در ایران تبدیل کرد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:

ترکیب قومی،

جمعیتی،

قم،

دوره صفویه

**استناد:** تیموری، فاطمه؛ احمدوند، فاطمه؛ قاسم زاده، افتخار و عبادی، احمدرضا. (۱۴۰۴). بررسی ساختار و تحولات ترکیب قومی و جمعیتی شهر قم در دوره صفویه. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (شماره ۸)، ۴-۱، ۲۶.

<https://doi.org/10.22034/api.2025.2046859.1102>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.



DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2046859.1102>

### مقدمه

شهر قم، به‌عنوان یکی از محوری‌ترین مراکز مذهبی و فرهنگی ایران اسلامی، همواره در طول تاریخ ایران به‌ویژه در دوران پس از اسلام و به‌ویژه در دوره صفویه، نقشی برجسته در شکل‌دهی به فرهنگ و هویت تشیع ایفا کرده است. این شهر با برخورداری از موقعیت جغرافیایی ویژه، در طول قرون مختلف شاهد تحولات گسترده‌ای در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بوده است. به‌ویژه در دوره صفویه، با تأسیس دولت مرکزی این سلسله و رسمی شدن مذهب شیعه، قم به یکی از مهم‌ترین کانون‌های علمی، دینی و مذهبی ایران تبدیل شد. در این دوره، توجه خاص شاهان صفوی به این شهر، سبب تحولات بنیادین در ترکیب قومی و جمعیتی آن گردید. این تحولات نه تنها بازتابی از سیاست‌های حکومتی و مذهبی صفویان بود، بلکه موجب جذب اقوام مختلف از سراسر سرزمین‌های اسلامی و حتی فراتر از آن، به شهر قم شد. این پدیده، به‌ویژه در ارتباط با سیاست‌های مهاجرت و اسکان اقوام، چالش‌ها و فرصت‌های جدیدی را در عرصه اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی این شهر ایجاد کرد. در این پژوهش، مسأله اصلی به بررسی تحولات ترکیب قومی و جمعیتی شهر قم از آغاز سلطنت صفویان تا پایان این سلسله اختصاص دارد. سیر تحولات این ترکیب، ناشی از عواملی چون سیاست‌های فرهنگی مذهبی حکومت صفوی در زمینه گسترش تشیع، مهاجرت اقوام مختلف از نقاط مختلف جهان اسلام به قم و شرایط اجتماعی و اقتصادی آن دوران است. لذا شناخت تحولات ترکیب قومی و جمعیتی قم و گونه‌شناسی اقشار مختلف سکنه آن و تغییرات حاصله در آن از هنگام تأسیس دولت صفوی تا پایان آن و سیر تطور و تحولات این پدیده در طول دوره صفوی و دلایل و پیامدهای آن مسأله اصلی پژوهش حاضر است. در حقیقت، پژوهش حاضر برای پرداختن به این موضوعات، به دنبال پاسخ علمی به این پرسش است که چه تحولات عمده‌ای در ساختار و ترکیب قومی و جمعیتی شهر قم از زمان تأسیس صفویه تا سقوط آنان رخ داده است و چه عواملی در شکل‌گیری این تحولات تأثیرگذار بوده‌اند؟ فرضیه این پژوهش، ناظر به سؤال فوق، چنین است: حکومت صفوی با تأکید بر شیعه‌گرایی و حمایت ویژه از شهر قم، زمینه‌ساز تحولات عمده‌ای در ترکیب قومی و جمعیتی این شهر شد. این توجه خاص باعث مهاجرت گسترده‌ای از اقوام مختلف، به‌ویژه شیعیان و علویان، به قم گردید که منجر به تغییرات قابل توجه در ترکیب قومی آن شد. علاوه بر این، رونق اقتصادی و آبادانی که به دنبال سیاست‌های صفوی در این شهر ایجاد شد، به‌طور مستقیم به افزایش جمعیت و مهاجرت‌های بیشتر کمک کرد، به‌طوری که جمعیت قم در دوره صفویه به حدود نود هزار نفر رسید (شاردن، ۱۳۴۵: ۵۲۱/۲). این تحولات نه تنها در تغییرات جمعیتی بلکه در نوع‌شناسی و ساختار اجتماعی و فرهنگی شهر نیز تأثیرات عمیقی داشت. ضرورت و اهمیت این پژوهش در آن است که تحولات ترکیب قومی و جمعیتی شهر قم در دوره صفویه می‌تواند به‌عنوان الگویی برای بررسی چگونگی تأثیر سیاست‌های حکومتی بر ساختار اجتماعی و فرهنگی جوامع شهری در ایران و جهان اسلام مورد استفاده قرار گیرد. درک دقیق این تحولات، علاوه بر روشن ساختن ابعاد اجتماعی و فرهنگی شهر قم، می‌تواند به تحلیل بهتر روندهای تاریخی دیگر شهرهای مذهبی و فرهنگی ایران و سرزمین‌های اسلامی در این دوره کمک کند. انجام این پژوهش با استفاده از منابع و پژوهش‌های مختلف و اصلی این حوزه مطالعاتی، با شیوه‌ای کتابخانه‌ای و با روش توصیفی و تحلیل داده‌های تاریخی انجام خواهد شد. با این مقدمه، در ادامه پس از ذکر طبقات و ساختار اجتماعی شهر قم با تبیین ویژگی‌های قومی و ترکیب جمعیتی این شهر، تحولات جمعیتی و عوامل تأثیرگذار بر ترکیب جمعیتی شهر قم در دوره صفویه مورد بحث قرار می‌گیرد. در انتهای هر بخش در قالب یک جدول، داده‌های به دست آمده به‌صورت خلاصه و دسته‌بندی شده برای درک بهتر آورده می‌شود.

### پیشینه تحقیق

اهمیت قم از نظر مذهبی و تاریخی موجب شده تا بخشی از تحقیقات جدید را در حوزه‌های مختلف به خود اختصاص دهد. بر همین اساس در طول سال‌های گذشته در حوزه تاریخ اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی قم مطالعات گسترده‌ای صورت گرفته است اما این پژوهش‌ها از زاویه بررسی قومی و جمعیتی قم در دوره صفوی و تحولات و تطورات آن پرداخته نشده است. از میان تحقیقاتی که درباره قم نگاشته شده، می‌توان به کتاب‌ها و پایان‌نامه‌هایی که در سال‌های اخیر انجام شده به موارد زیر اشاره داشت: ۱ - احمدزادگان (۱۳۹۳) در کتاب قم در دوره صفویه: «بررسی فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی» به جغرافیای تاریخی قم، اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی،

فرهنگی و مذهبی کانون مهم تشیع ایران- قم و تأثیرات آن بر اولین سلسله مرکزی شیعه ایران و نگاه پادشاهان این سلسله به قم و بازتاب آن با در نظر گرفتن زوایای مبهم مسئله با دیدگاه نکته‌سنجانه تاریخی پرداخته است. ۲- مدرسی طباطبایی (۱۳۵۰) در کتاب قم در قرن نهم، مباحثی درباره خصوصیات جغرافیایی، موقعیت کشوری، سیاسی و اقتصادی، حوادث و رویدادهای شهر قم در ادوار مختلف تاریخی پرداخته است. ۳- همچنین، مدرسی طباطبایی (۱۳۶۴)؛ در کتاب *قم‌نامه* مجموعه‌ای از رسائل درباره قم و حاوی مقالاتی چون خاندان صفی، سکه‌های ضرب قم، معرفی طوایف و ایلات قم، حالات و املاک و قنوات این شهر را آورده است. نویسنده در این کتاب راجع به جمعیت اهالی قم مطالبی را نیز بیان کرده است. ۴- سادات قدمی (۱۳۸۸) در پایان‌نامه خویش با عنوان *تاریخ تشیع قم از دوره مغول تا پایان دوره صفوی* به اوضاع سیاسی و اجتماعی شیعیان و شخصیت‌های با نفوذ قم از قرن نهم هجری تا پایان دوره صفوی پرداخته و وضعیت علمی، مذهبی، ادبی و هنری شیعیان قم در این ادوار تاریخی را مورد بحث و بررسی قرار داده است. ۵- سعیدی تبار (۱۳۹۹) نیز در پایان‌نامه خویش با عنوان *بررسی وضعیت فرهنگی و تمدنی شهر قم در دوره صفویه تا قاجاریه*، تغییر و تحولات فرهنگی و تمدنی دو دوره صفویه و قاجاریه را مورد بررسی قرار داده و سپس به مقایسه سیر پیشرفت قم در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، علمی و مذهبی دو دوره صفویه و قاجاریه پرداخته است. در این پایان‌نامه به صورت جزئی به تحولات جمعیتی قم در دوره صفویه اشاره شده است. بدین ترتیب تاکنون هیچ‌گونه بررسی دقیق و مستقلی پیرامون موضوع مورد مطالعه مقاله حاضر صورت نگرفته است. چنین آثار ارزشمندی، پیشینه پژوهش در باب تاریخ فرهنگی-اجتماعی و مذهبی قم به شمار می‌آیند و بدیع بودن پژوهش حاضر در موضوع یعنی پرداختن به تحولات ترکیب قومی و جمعیتی شهر قم در دوره صفویه، مدیون پیشگامی آنان است.

## بحث و بررسی

### طبقات اجتماعی قم در دوره صفوی

در ایجاد ساختار طبقاتی دوره پادشاهان صفوی، شیوه حکومتی، تحولات اجتماعی، اقتصادی و مذهبی، نقش بسزایی را ایفا می‌کرد. در این دوره که سلطنت موروثی از احترام و قداست مذهبی برخوردار بود، باعث شده بود تا حکومت مطلقه‌ای برای شاه به وجود آید؛ و او را در رأس طبقات اجتماعی قرار دهد (رحیمی فر و عبدالقهار، ۱۳۹۲: ۴۴). ساختار جامعه صفوی نیز مانند بسیاری از جوامع سنتی آن برهه از تاریخ، دارای نظام هرمی بود که شاه در رأس آن قرار داشت و مردم عادی در بخش پایینی هرم جای می‌گرفتند که شامل کارگران، صنعتگران، بازرگانان، دهقانان مناطق روستایی و پیشه‌وران می‌شدند. مابین شاه و مردم عادی نیز مقامات لشکری و کشوری و گروهی از علما و روحانیون در سطوح مختلف و با وظایف متفاوتی قرار داشتند (نوابی، غفاری فرد، ۱۳۸۸: ۲۹۵). در دوره صفویه به حکمرانان قم و شهرهای دیگر وزیر نیز گفته می‌شد (فقیهی، ۱۳۷۸: ۳۵). چنانکه محمد بیگ، وزیر قم از طرف شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) طی مأموریتی سیاسی به ماوراءالنهر رفت (طهماسبی، ۱۳۸۴: ۱۲۲).

از دیگر طبقاتی که در ساختار اجتماعی دوره صفویه در قم حضوری فعال در دستگاه حکومتی داشتند، طبقه علما و روحانیون بودند (نوذری، ۱۳۸۸: ۲۷۰). از آنجا که صفویه مروج و مبلغ مذهب تشیع بود، طبعاً علمای شیعه نیز بسیار مورد توجه قرار می‌گرفتند و این باعث شد که علما در امور اجتماعی و سیاسی مملکت نقش مهمی ایفا کنند (صفت‌گل، توسلی رکن‌آبادی و شعبانی، ۱۳۹۹: ۴۰۲) که این امر در دوره شاه طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق) و شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق) به نهایت خود رسید (نوذری، ۱۳۸۸: ۲۷۰). در این میان شهر قم که از ابتدای پیدایش، پیوسته مهد دانش و فضیلت و سرچشمه فیض حکمت و معرفت بوده و از همان ابتدا تربتش به شرافت و مردمش به فضیلت شناخته شده‌اند؛ خدمات برجسته علمای قم در راه احیای تشیع و نشر فرهنگ اسلام به گونه‌ای بود که تاج کرامت ابدی و دینی بر سر آنان گذارده شد (کوچک‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۷-۶۹). در عصر صفویه نیز شرایط مناسب و جایگاه علمی و معنوی قم به گونه‌ای بود که موجب شد، عده زیادی از بزرگان شیعه در این شهر مشغول فراگیری علم و دانش شوند. همچنین محیط علمی قم در دوران صفویه چنان گسترده شده بود که توجه جهانگردان خارجی را نیز جلب نمود و برخی از سیاحان این دوره در سفرنامه‌هایشان به این نکته اشاره کرده‌اند. شاردن (۱۳۴۵: ۵۲۱/۲) از طلاب دینی قم در دوره صفویه نام برده است. علمای بزرگی در مدرسه‌های علمیه قم در

عصر صفوی به تحصیل و تدریس اشتغال داشتند که معروف‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: صدرالمطالین، شیخ احمد قمی، ملاعبدالرزاق لاهیجی، قاضی سعید قمی، ملا محمدطاهر قمی.

طبقه اصناف و پیشه‌وران، محور اولیه و عمده اقتصاد شهری قرن دهم و یازدهم هجری قمری ایران عصر صفوی را تشکیل می‌دادند. تفاوت‌های بسیاری از لحاظ ثروت و جایگاه اجتماعی میان هر صنف وجود داشت اما به دلیل کنترل شدید حکومتی که توسط صفویه بر شهرها اعمال می‌شد اصناف از یک ساختار و الگوی منظم برخوردار بودند (فوران، ۱۳۹۲: ۶۲). قم یکی از مهم‌ترین مراکز تولید قالی‌های گل‌ابریشم، کرک و تمام‌پشم از دوره صفوی بوده که طرح‌های محرابی، جوشقانی، شاه‌عباسی، شیخ‌صفی، شکارگاهی، شاه‌پسند، لچک‌ترنج و ظل‌السلطانی در قالی‌بافی رایج بود (رحیمی، ۱۳۹۲: ۱۰). با توجه به گفتارهای سفرنامه‌نویسان اروپایی فعالیت‌های اقتصادی در قم فقط به کشاورزی محدود نمی‌شد، بلکه صنایع دیگری همچون قالی‌بافی، فلزکاری و پارچه‌بافی و غیره نیز در این شهر رواج داشته است. طبق گزارشات کنتارینی (۱۴۰۳: ۳۳)، بازار پارچه‌فروشان و صنعتگران بسیار پررونق بود. همچنین در قم کارخانه حریربافی وجود داشته که حریر ممتاز آن در سراسر کشور معروف بوده است. قم و تبریز به‌عنوان یکی از مراکز مهم رشد و شکوفایی هنر زری‌بافی و ابریشم‌بافی بود. به‌درستی می‌توان دوره صفوی را عصر طلایی در ایران نامید (احمدزادگان، ۱۳۹۳: ۱۵۷). در این دوره طیفی از پارچه‌های مخمل، ترمه، بافت فلزی، ابریشمی، قلمکار و بسیاری از پارچه‌های نقش‌بافت در کارگاه‌های مختلف شهرهای قم، اصفهان، کاشان و غیره تولید می‌شده است (کنبی، ۱۳۸۵: ۱۵۵). همچنین نویسنده تاریخ اجتماعی می‌نویسد: در قرون وسطی در همدان و قم یک نوع پارچه مرغوب بافته می‌شد که به مناطق مختلف ایران و جهان صادر می‌شده است (راوندی، ۱۳۹۲: ۳۵۸). در زمان صفویه میناکاران بسیاری در ایران فعالیت داشتند و این هنر نیز همچون سایر هنرها پیشرفت فراوانی داشته و شهر اصفهان به یکی از مراکز عمده این هنر تبدیل شد. بیشتر درها و پنجره‌هایی که برای مقابر ائمه در کربلا، نجف، سامره، مشهد، قم و سایر اماکن متبرکه ساخته شده‌اند مزین به تزیین مینا و میناکاری هستند (ترابی، افروغ، ۱۳۹۶: ۷۰). صرف نظر از میناکاری قم از نظر صنایع دستی چرمی و فلزی از قبیل رکاب و دهنه اسب یکی از تولیدکنندگان داخل ایران بود و این تولیدات را به شهرهای دیگر نیز صادر می‌کردند (بابایی، ۱۳۸۶: ۱۳۳). از دیگر مهارت‌های طبقه اصناف، می‌توان به تسلیحات نظامی اشاره کرد. ارتباط گسترده صفویان و ایجاد رابطه با دیگر همسایگان باعث شد تا پادشاهان صفوی از مهارت‌ها و تکنیک‌های نظامی آن‌ها در امور نظامی و سپاهی بهره بگیرند که در این راستا می‌توان به ساخت تجهیزات و ادوات جنگی، سلاح‌های گرم و توپخانه با استفاده از تجارب متخصصان خارجی و همچنین تجهیز ارتش دائمی به وسائل و ابزار جنگی پیشرفته اشاره کرد. بهترین تیغه شمشیر در سراسر ایران در زمان صفویه و توسط صنعتگران شهر قم تولید می‌شد، بنابر گفته شاردن شمشیرها و خنجرهایی در قم ساخته می‌شده که تیغه‌های این شمشیرها در سراسر ایران از نظر جوهر و جنس مشهور بوده است (شاردن، ۱۳۴۵: ج ۲، ۵۲۱). در دوره صفویه باروت‌سازی قم نیز معروفیت داشته که به‌واسطه اختراع باروت بی‌دود تعطیل شده است و شهر قم در طی روزگاری به‌عنوان تنها مرکز باروت‌سازی و تهیه شوره (ماده اولیه آن) بوده است (بابایی، ۱۳۸۶: ۱۳۴).

شاه عباس دوم به دلیل علاقه‌ای که به قم داشت مدتی از سال را در قم سپری می‌کرد و همواره تلاش می‌کرد تا بنیه اقتصادی قم را تقویت کند، او در این راستا صنایع توپ‌سازی، صابون‌سازی و شیشه‌سازی را در قم ایجاد کرد و همچنین به تقویت معادن و آهن و سرب در قم اقدام نمود. در زمان اقامت او در قم توپخانه ساخت ایران مورد آزمایش قرار گرفت (قریشی‌کرین، ۱۳۸۹: ۴۹). یکی از پیشرفت‌های مهمی که در صنعت و ساخت افزارهای نظامی این دوره روی داد ساخت یک سپر دفاعی به نام سینه بند یا چهار آئینه است که از چهار صفحه مستطیل فلزی تشکیل می‌شد و به‌وسیله حلقه‌ی فلزی در دورتادور بدن به یکدیگر متصل می‌شد تا بدن را در برابر ضربات دشمن حفظ کند. مهم‌ترین کارگاه‌های تولید آن و سایر افزارجنگی در شهرهای تبریز، اصفهان، شیراز، قم و قزوین، یزد و هرات قرار داشت (احسانی، ۱۳۸۶: ۲۵۶-۲۵۹).

یکی از ویژگی‌های دوران صفوی افزایش تولید و گسترش تجارت ابریشم است که این امر توجه اروپاییان را بیش از پیش به ایران جلب کرده و رقابت‌هایی را در زمینه بازرگانی و سیاسی به وجود آورد (صاحبی، ۱۳۸۴: ۱۹). شهر قم در عصر صفوی مرکز تجاری مهمی به شمار می‌رفت. همچنین درگیری‌های مرزی و تغییر مسیرهای تجاری در این دوره باعث شد که شهر کوچکی مانند قم که در بخش مرکزی مسیر شمال به جنوب قرار داشت به محل تجمع بسیاری از بازرگانان دیگر نقاط جهان به‌خصوص آسیا که برای تجارت و ملاقات و معامله با تجار ایرانی رفت‌وآمد می‌کردند تبدیل شود (موسوی‌خلخالی، ۱۳۸۶: ۱۳۸).

## جدول ۱. ساختار طبقات اجتماعی و ویژگی های اقتصادی، مذهبی و فرهنگی شهر قم در دوره صفوی

طبقه/حوزه	ویژگی ها و نقش در دوره صفوی	افراد/رویدادهای مهم
شاهان و مقامات بلندپایه	در رأس طبقات اجتماعی قرار داشتند. حکومت مطلقه، سلطنت موروثی و قداست مذهبی شاه. سیاست های اقتصادی و مذهبی مؤثر بر سایر طبقات.	شاهان صفوی. توجه و حمایت از شهر قم در توسعه و گسترش آن.
علمای دینی و روحانیون	نقش اساسی در سیاست و اجتماع. تأثیر عمیق در ترویج مذهب تشیع. شهر قم مرکز مهم آموزش دینی.	صدرالمتالهین، شیخ احمد قمی، ملا عبدالرزاق لاهیجی، قاضی سعید قمی. انتشار فرهنگ اسلام و تشیع در منطقه و جهان اسلام.
اصناف و پیشه‌وران	تشکیل دهنده‌ی عمده اقتصاد شهری. فعال در صنایع مختلف مانند قالی بافی، پارچه بافی، فلزکاری و تولیدات چرمی.	تولید قالی های گرانبها با طرح های مختلف مانند گل ابریشم، شاه عباسی. تولید پارچه و مصنوعات فلزی مانند شمشیر، خنجر و باروت.
بازرگانان و تجارت	قم یکی از مراکز مهم تجاری در مسیر شمال به جنوب ایران. افزایش رقابت تجاری به ویژه در صادرات ابریشم و کالاهای صنعتی. مرکز تجمع بازرگانان داخلی و خارجی.	توجه تجار از آسیای میانه و اروپا به قم. نقش قم در تجارت ابریشم و کالاهای مرغوب با سرزمین های خارجی.
صنایع دستی و هنر در قم	توسعه صنایع دستی مانند قالی بافی، پارچه بافی، مینا کاری و تولیدات فلزی. پیشرفت صنایع جنگی و نظامی مانند شمشیرسازی و ساخت سلاح های گرم.	قالی های معروف قم در طرح های مختلف. تولید شمشیرهای مرغوب و صنعت باروت سازی. پیشرفت مینا کاری در قم و ارتباط آن با حرم های مذهبی.
رشد اقتصادی قم در دوره صفوی	تقویت صنایع محلی و توسعه کارگاه های مختلف. ساخت صنایع جدید مانند توپ سازی و شیشه سازی توسط شاه عباس دوم. تولید صادرات محصولات مختلف مانند پارچه، فلزات و محصولات کشاورزی.	تأسیس صنایع جدید مانند توپ سازی و شیشه سازی در قم. تأسیس کارگاه های تولید پارچه در شهر قم.
نقش قم در توسعه نظامی	تولید ابزار و تجهیزات جنگی در شهر قم. تولید شمشیرهای مشهور و ابزار نظامی در قم که به سراسر ایران صادر می شد. نقش مهم قم در ساخت سلاح های گرم و تجهیزات توپخانه ای.	تولید بهترین تیغه های شمشیر در قم. تولید و آزمایش تجهیزات نظامی جدید در دوره صفوی به ویژه در زمان شاه عباس دوم.

این جدول شامل اطلاعات کلیدی از ساختار طبقات اجتماعی و ویژگی های اقتصادی، مذهبی و فرهنگی شهر قم در دوره صفوی است و آن را به صورت دسته بندی شده برای درک بهتر و مقایسه در یک نگاه خلاصه شده است.

### ساختار اجتماعی قم در دوره صفوی

در دوره صفویه قم نیز مانند دیگر شهرهای ایران از نظر ساختار اجتماعی، متشکل از ساختار شهری، روستایی و عشایری بود که در ادامه به شرح و توضیح هر یک از این ساختارها می پردازیم.

**ساختار شهری:** در ساختار شهری قم در عصر صفوی، طبقه عامه مردم اعم از بازار و اصناف و بازرگانان، صاحبان حرف و مشاغل مختلف وجود داشتند. بازار و اصناف در بافت شهری از اهمیت ویژه ای برخوردار بود. در اقتصاد، بازار به عنوان منبع درآمد و نبض تپنده هر جامعه محسوب می شد. همواره بازار محل تجمع اصناف و مشاغل مختلفی بود و هر قسمت از آن را به نام یکی از اصناف نامگذاری شده بود (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲: ۱۵۱)؛ مثلاً در مورد اصناف بازارهای قم می توان به این موارد اشاره کرد: بازار مسگرها، کفاش ها، راسته بازار نو و بازارچه حسن آباد (آقابابایی، قریشی، ۱۳۸۴: ۹۰). در این دوره، بازاریان از جنبه اجتماعی و اقتصادی، صاحب نفوذ و قدرت فراوانی بودند و رکن اصلی اقتصاد، تولید و تجارت را تشکیل می دادند (نویسی، غفاری فرد، ۱۳۸۸: ۲۹۷). در کشورهای اسلامی از جمله ایران، بازارها در راه های اصلی و مهم ترین دروازه های شهر ساخته می شدند و تا دروازه های دیگر امتداد داشتند. در گذرگاه های اصلی بازار، چند دکان متصل وجود داشت که به یکدیگر متصل بودند؛ در ورودی راسته های اصلی که در پشت دکان ها قرار داشت نیز چند کاروانسرا و

تیمچه می‌ساختند (نمازیخواه، ۱۳۷۴: ۹۰). بافت قدیمی بازار قم به دوران قبل از صفوی باز می‌گردد اما راسته و تیمچه‌ها در زمان صفویه بنا شده است. بازار قم به علت قرار گرفتن در نزدیکی حرم مطهر یکی از مراکز مهم مذهبی و اقتصادی بود که سابقه آن به دوران گذشته می‌رسد و در عهد صفویه توسعه قابل توجهی یافت و به علت قرار گرفتن در مسیر چهارراه شرق به غرب و شمال به جنوب از رونق زیادی برخوردار بود. کاروان‌هایی از اصفهان، شیراز، خوزستان، اراک و لرستان به راه افتادند و در قم با بازرگانی از کرمان، خراسان، قزوین و تهران روبرو شدند و کالاهای زیادی در آنجا معامله می‌شد (عدل، ۱۳۷۱: ۱۴).

**ساختار روستایی:** از دیگر ساختار سنتی دوره صفوی ساختار روستایی است. از جزییات این ساختار و اوضاع دهقانان قم در دوره صفویه اطلاعات چندانی در دست نیست، ولی سیاحان اروپایی از آبادانی و وسعت روستاهای قم در دوره صفویه یاد کرده‌اند. آن‌ها محصولات عمده دهقانان و کشاورزان قم را انواعی از سبزی‌ها، خربزه و هندوانه، پسته، خیار چنبر و گندم برشمرده‌اند. همچنین بنا بر گفته لمبتون (۱۳۶۴: ۲۳۸)، دهقانان روستایی از راه دامداری نیز امرار معاش می‌کردند.

**ساختار عشیره‌ای:** ساختار عشیره‌ای نیز یکی دیگر از ساختارهای دوره صفویه در ایران بود. قبایل ترکمانان از نمونه آشکار ساختار عشیره‌ای دوره صفویه بودند، به طوری که با به کارگیری قدرت و نفوذ خود توانستند صفویان را به قدرت برسانند (نوابی و غفاری‌فرد، ۱۳۸۸: ۳۰۳).

به طور کلی در عهد صفویه در قم خاندان‌های معروفی وجود داشته که یا از قم آمده‌اند و یا از جاهای دیگر مهاجرت کرده‌اند. طوایفی که به قم آمده و یا آورده شده‌اند عبارت‌اند از:

الف: ایل شاهسون که شاه عباس صفوی آن‌ها را از منطقه بالکان به دشت مغان آورد (مقیم، عباس زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۰) و در زمان شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق) به قم کوچ کردند (بافکار، ۱۳۹۶: ۱۱۸).

ب: طایفه مرشدوند (مرشه‌وند، مرشوند) یکی از تیره‌های وابسته به ایل زند بوده که همراه آنان به شیراز و سپس به قم آمدند (ساروی، ۱۳۷۱: ۳۶۳).

ج: طایفه بیگدلی در زمان سلاطین صفوی به قم مهاجرت کردند؛ و از نواده آذر بیگدلی صاحب آتشکده آذر می‌باشند (ابن الرضا، ۱۳۶۶: ۹۲).

با توجه به تحولاتی که در زمینه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی که در ایران عصر صفوی روی داد، کارکردها و ساختارهای وقف نسبت به دوران گذشته تفاوت چشمگیری پیدا کرد. مهم‌ترین تفاوت‌هایی که باعث رشد و توسعه روزافزون وقف شده را می‌توان در شیوه مملکت‌داری، سیاست مذهبی و سیاست‌های خارجی دولت صفوی مشاهده کرد (احمدزادگان، ۱۳۹۳: ۱۱۹)؛ اما شیوه اداره آستان مقدسه در زمان صفویه با دوره‌های گذشته تفاوت زیادی پیدا کرد، به طوری که صاحبان مشاغل و مناصب مختلف آستان مقدسه را شاهان معین می‌کردند و بعد از منصب تولیت، دیوان استیفا بالاترین منصب در آستان بود. در دوره شاه اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق) به دلیل جنگ‌ها و شورش‌های پی‌درپی داخلی، به نظر می‌رسد که امکان پرداختن به ایجاد بناهای عام‌المنفعه، احداث مساجد و مدارس میسر نبوده است. به همین دلیل اطلاعات چندانی درباره وقف مسجد یا مدرسه از این دوره در دست نیست. شاه طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق) خود واقف بزرگی بود و در دوره او همراه با شکل‌گیری و تثبیت نهاد دینی در ایران، سنت وقف نیز به تدریج شکل گرفت (هدایتی، ۱۳۴۴: ۷۷-۹۳).

جدول ۲. ساختار اجتماعی قم در دوره صفوی

بخش ساختار اجتماعی	ویژگی‌ها و توضیحات	مقامات، گروه‌ها یا طبقات مرتبط
ساختار شهری	شامل طبقات عامه مردم، بازار و اصناف و بازرگانان. بازار به‌عنوان مرکز اقتصادی و اجتماعی شهر، محل تجمع اصناف و مشاغل مختلف. توسعه چشمگیر بازار در دوره صفوی.	بازاریان و اصناف مختلف مانند مسگرها، کفاش‌ها، پارچه-فروشان. کاروان‌ها از اصفهان، شیراز، خوزستان و دیگر نقاط ایران و آسیای میانه.
ساختار روستایی	روستاها در این دوره از آبادانی و وسعت خاصی برخوردار بودند. دهقانان عمدتاً به کشاورزی و دامداری مشغول بودند.	دهقانان و کشاورزان.
ساختار عشیره‌ای	قبایل ترکمانان نقش ویژه‌ای در قدرت‌گیری صفویان داشتند. مهاجرت برخی طوایف به قم و استقرار آن‌ها در دوره صفویه.	ایل شاهسون، طایفه مرشدوند، طایفه بیگدلی.
کارکردهای وقف	وقف در دوره صفوی رشد و توسعه یافت. تغییرات در شیوه مملکت‌داری، سیاست مذهبی و سیاست‌های خارجی باعث تحول در وقف شد. وقف‌ها به‌ویژه در زمان شاه طهماسب توسعه یافت.	شاه طهماسب، آستان‌های مقدسه، دیوان استیفا.
مناصب آستان مقدسه	در دوره صفوی، منصب تولیت آستان مقدسه به‌طور مستقیم توسط شاه تعیین می‌شد. دیوان استیفا به‌عنوان منصب بالاتر در آستان مقدسه.	شاهان صفوی، دیوان استیفا.
تحولات سیاسی و فرهنگی	تحولات مهم در زمینه‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی. توسعه سنت وقف و حمایت از نهادهای دینی و فرهنگی.	شاه اسماعیل، شاه طهماسب.

این جدول به‌طور خلاصه و دسته‌بندی شده، بخش‌های مختلف ساختار اجتماعی شهر قم و ویژگی‌های آن در دوره صفوی را به‌خوبی نشان می‌دهد.

## ویژگی‌های قومی و ترکیب جمعیتی قم در دوره صفوی

### زرتشتیان قم

اعراب مسلمان پس از اسکان در قم، مردم شهر را به اسلام دعوت می‌کنند اما اهالی زرتشتی آنجا دعوت مسلمانان به اسلام را نپذیرفتند (پاک، ۱۳۸۴: ۶۲-۶۳). از اهل ذمه علاوه بر زرتشتیان ساکنان بومی قم، یهودی و نصرانی نیز در قم وجود داشته‌اند اما اطلاعات چندانی از حضور آن‌ها در قم در دست نیست (سرلک، ۱۳۵۹: ۱۳۹). زرتشتیان با همه فشارهایی که از جانب حکام مسلمان بر آنان وارد می‌شد به تأثیرگذاری در صحنه علمی و فرهنگی ایران اسلامی ادامه دادند (ضیایی و دیگران، ۱۳۹۹: ۷). در دوره صفویه نیز زرتشتیان در ایران حضور داشتند و در شهرهای مرکزی ایران از جمله یزد، کرمان و قم زندگی می‌کردند. بی‌شک با روی کار آمدن صفویان و به رسمیت شناختن مذهب تشیع توسط پادشاهان صفوی جامعه زرتشتی نیز مانند دیگر مذاهب موجود در ایران در قالب این مذهب تغییراتی را در خود پذیرفته‌اند (نائیبیان، ۱۳۸۸: ۱۶۴).

### تشیع در قم

شهر قم را باید نخستین شهر شیعی‌نشین ایران دانست، چرا که سابقه تشیع آن به نیمه آخر قرن اول هجری بازمی‌گردد. قم در پذیرش اسلام گوی سبقت را از دیگر شهرهای ایران ربود، زیرا در این زمان مردم ایران بر سر دو راهی پذیرش اسلام و یا باقی ماندن بر دین آبا و اجدادی خود بودند (نائیبیان، ۱۳۸۸: ۱۷۳). چنانکه بسیاری از مستشرقین نیز تصریح کرده‌اند مرکز اصلی تبلیغ شیعیان ابتدا کوفه بود و از آنجا به عناصر عربی ساکن در قم سرایت کرد. همچنین در پایان قرن دوم هجری، ورود حضرت معصومه (س) نقطه عطفی در تاریخ این شهر و به‌ویژه گسترش تشیع در قم محسوب می‌شود که سبب برکت‌های زیادی در قم شده است (محرمی، ۱۳۹۳: ۲۱۶). توجه

امام صادق (ع) و امام کاظم (ع) و به‌ویژه امام رضا (ع) به قم نیز در شکل‌دهی تشیع در قم تأثیر زیادی داشت (پاک، ۱۳۸۴: ۷۹). با روی کار آمدن صفویه و رسمی شدن مذهب تشیع در ایران، قم به‌عنوان اولین کانون و خاستگاه شیعیان مورد توجه ویژه‌ای قرار گرفت و این شهر با تسلط کامل شاه اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق) در سال ۹۰۹ ق بر قم در ابعاد گوناگون باعث پیشرفت‌هایی شد و قم به‌عنوان یکی از مراکز مهم فرهنگی و فقهی شیعه گردید (بنایی، ۱۳۹۰: ۱۱۸)، چنانکه در این دوره جمعیت ایران به‌ویژه قم به نفع شیعیان تغییر یافت و مذهب تشیع برای نخستین بار شکل رسمی به خود گرفت. باید به این نکته اشاره کرد که در هنگام ظهور صفویان دو سوم جمعیت ایران سنی مذهب بودند (قدمی، ۱۳۸۸: ۷۸). فرهنگ شیعی از قم به روستاها و شهرهای همجوار این شهر نیز گسترش پیدا کرد. همچنین شهرهایی مانند اصفهان، کاشان، ساوه و ری نیز از آیین تشیع مردم قم بهره‌مند شدند (عباسی فردوسی، ۱۳۸۴: ۱۱۱-۱۱۲). علاوه بر مسیر اصلی شیعیان گروه‌های دیگری از شیعیان نیز در قم زندگی می‌کردند و همچنین می‌توان گفت که سنیانی هم در قم بودند (جعفریان، ۱۳۹۳: ۵۸). به گفته برخی نویسندگان معتبر شکی نیست که در دوره قبل از صفوی از پیروان و ادیان دیگر در قم وجود داشته‌اند. حتی به گفته برخی منابع چند تن از علمای اهل تسنن از قم برخاسته‌اند، ولی در نقاط دیگر زندگی می‌کردند (فقیهی، ۱۳۷۸: ۱۲۶). پرداخت جزیه نشان می‌دهد که زرتشتیانی هم در شهر بوده‌اند. یهودیان نیز باید در قم سکونت داشته باشند، اما اطلاعات چندانی از آن‌ها در دست نیست (جعفریان، ۱۳۹۳: ۵۸).

### خاندان اشعری

از جمله خاندان‌های بزرگ قم در قرون نخستین، خاندان عرب اشعری بوده‌اند که افراد آن در نیمه دوم قرن نخستین هجری از عراق به قم مهاجرت کرده و تجدید حیات این شهر در دوره اسلامی تا حدود زیادی مدیون شایستگی و درایت آنان بوده است. از این خاندان گروهی از راویان و محدثان بزرگ برخاسته‌اند که نام آن‌ها در همه کتاب‌های رجال حدیث شیعه آمده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۶۵). اعراب اشعری بعد از سکونت در شهر قم نخستین دولت شهر شیعه را در این شهر به وجود آوردند. آن‌ها در اداره امور شهر قم نقش عمده‌ای داشته و مسئولیتی چون ریاست قم و وظیفه جهید (واسطه در امر خراج) را بر عهده داشتند. از میان آن‌ها محدثان، فقها و عالمان بزرگی برخاستند و بعضی نیز نمایندگی امامان عصر خود را بر عهده داشتند. همچنین از طبقات جدید که بعد از فتوحات اسلامی به‌ویژه در منطقه ایرانی شکل گرفت طبقه موالی اشعریون بودند. موالی به بستگان اعراب در مناطق فتح شده می‌گفتند که براساس قوانین دوره جاهلیت افراد به‌صورت جار و پناهنده به قبایل و افراد سرشناس آن‌ها در سایه «مولای» خود به زندگی ادامه می‌دادند (پاک، ۱۳۸۴: ۶۹). بسیاری از موالی اشعریون نیز مانند اربابان خود به مذهب تشیع ایمان آورده و به قم هجرت کردند.

### خوارج در قم

طبق گفته بلعمی (۱۳۷۸: ج ۹۹۹/۴) تا قرن چهارم عده‌ای از خوارج در قم بوده‌اند. اینان طرفداران و حامیان مطرف بن مغیره بن شعبه بودند که در سال ۷۷ هجری بر حجاج بن یوسف خروج کرد و به قم آمد. مردم قم و اطراف از او طرفداری کردند (و این طرفداری به احتمال قوی برای دشمنی با حجاج بود). پس از شکست مطرف جمعی از پیروان او در قم باقی ماندند و تا قرن چهارم هم بقایایی از آنان در قم وجود داشته است (فقیهی، ۱۳۷۸: ۴۰۰-۴۰۱).

### خاندان رضوی (ع)

خاندان سادات رضوی از اصیل‌ترین خاندان قم بوده که نسب آن‌ها به یکی از نوادگان احمد بن موسی مبرقع، ابوعبدالله احمد به امام جواد (ع) می‌رسند. از این خاندان که از روزهای نخست وارد قم شده و بنابر گزارشی بیشترین افراد این خاندان در قرن نهم در این شهر ساکن شده‌اند، تعداد زیادی شاعر، نقیب و دانشمند برخاسته‌اند (قدمی، ۱۳۸۸: ۱۲۶).

### خاندان ابن بابویه

از خاندان های مذهبی و علمی قم از همه معروف تر، خاندان بابویه است که افرادی از این خاندان در قرن های سوم و چهارم و تا حدی در قرون بعد، بسیار شاخص بوده اند که مشهورترین و ممتازترین افراد این خاندان، رئیس المحدثین محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه ملقب به صدوق است (فقیهی، ۱۳۷۸: ۱۵۳).

### خاندان منشی

«قاضی احمد میر منشی» در شرح حال جد مادری خود «آقا کمال الدین حسینی منشی» نوشته است: «او از فرزندان مسیب بن علی خزاعی است که اجداد او از عراق به قم کوچ کرده اند و در زمان پادشاه میرزا شاهرخ، برخی از افراد این خاندان به عنوان مسئول مهمات دیوانی و معماری قم بوده اند و در زمان سلاطین ترکمان، آقا کمال، کلاتر و معمار قم بود و در آن منطقه صاحب ثروت و مکتب فراوانی بود؛ اما قبل از پادشاهی شاه اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق) از کارهای دنیا کناره گیری کرده او پس از مدتی به حسینییه آقا حسین آمد و در دربار شاه اسماعیل به عنوان یکی از متصدیان امور مهم مملکتی منصوب شد و آقا فتح الله نیز کارهای دارایی و سپاهی منطقه قم را عهده دار شد. شرف الدین حسین حسینی پدر قاضی احمد از منشیان دولت شاه طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق) بود و از سوی او لقب میرمنشی گرفت.

### خاندان خلیج

برخی مورخان معتقدند که در زمان سلطان محمود غزنوی، اقوام خلیج از شمال شرقی ایران به قم آمدند و اکنون در روستاهای اطراف قم به نام خلیجستان اقامت دارند (قریشی کرین، ۱۳۸۹: ۲۹۰-۲۹۱). از تبار خلیج دو شخصیت ادبی و علمی در زمان حکومت شاه سلیمان و شاه عباس دوم (۱۰۵۳-۱۰۷۷ ه.ق) صفوی به پوشیدن خرقه متولی باشی حرم حضرت معصومه (س) مفتخر شدند: اولی به نام علی خان خلیجی قمی فرزند قرچقای خان دانشمند و حکیم و دیگری مهدی خان فرزند علی قلی خان، شاعر، ادیب و دانشمند، متخلص به صفابانی (۱۱۲۳ ه.ق) (جمراسی، ۱۳۹۳: ۸۸-۹۳).

### خاندان تولیتی

تا پایان قرن یازدهم هجری قمی، اداره آستانه مقدسه به تناوب از طرف دولت مرکزی به افراد مختلف واگذار می گردید، اما در آخرین سال های پایانی دولت صفوی عده ای از نوادگان میرسید حسین کرکی خاتم المجهتین (وفات ۱۰۰۱ ه.ق) بسیاری از مشاغل دولتی، از جمله آستانه مقدسه قم را به مدت دو قرن و نیم در اختیار گرفتند. در مجموع از این خاندان ۱۷ نفر متولی حرم بودند. آن ها در طول خدمت در تمام زمینه ها (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی) صاحب اختیار بودند و نمایندگان انتصابی دولت می بایست از آن ها دستور می گرفتند. علاوه بر اداره آستانه مقدسه، مالکیت بسیاری از باغ ها و مزارع اطراف قم به آن ها تعلق داشت و چه بسا عوامل آن ها در موارد زیادی از جمله تقسیم عادلانه آب به دیگران تعدی داشتند. در شهر قم سادات تولیت، تولیتی و مصباح به این خاندان نسبت می برند (جمراسی، ۱۳۹۳: ۱۶۴-۱۶۵).

### خاندان مدرسی

در روزگار گذشته؛ به ویژه ایام توجه دولت صفویه به حرم امامزادگان و مزارات قابل احترام، اشخاصی به عنوان مدرس برای تدریس علوم مذهبی از طرف دولت یا عوامل دولت (تولیت) استخدام می شدند و در حجره و ایوان های حرم به علاقه مندان تعلیم می دادند. قدیمی ترین سند در واگذاری این منصب، به فرمان شاه سلیمان صفوی (۱۰۹۶) در انتصاب میرزا محمد امین به منصب مدرسی آستانه مقدسه مربوط است. مدرسان آستانه بیشتر از تبار سادات رضوی بودند و در شهر قم محلات حواشی امامزاده موسی مبرقع (چهل دختران) موطن اصلی بسیاری از سادات مدرسی است. شاه عباس اول با الگو برداری از ارتش منظم «ینی چری» دولت صفوی، ارتش سلطنت طلبی

به نام شاهسون تشکیل داد که پدران آن‌ها بعد از مسلمان شدن در واحدهای مختلف دولت صفوی خدمت کرده بودند. یکی از این افراد حاجی حسین در محله عربستان (قم) منزل داشت و غارت اموال نجف خان زندی، حاکم قم، باعث دارایی پدر حاجی حسینی شده است. پسر او حاجی حسین بعد از وفات پدر، شخص کدخدانش عاقلی بود و در قم به اربابی و ملاکی مشغول شد و تدریجاً شهرت بسیاری یافت، اعقاب و اولاد او همه به او منسوب گشتند. در زمان شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق) نیز طوایفی از ایل شاهسون از شمال شرق بغداد به قم کوچ داده شده‌اند. آنان حدود هفتاد طایفه بودند و مأموریت داشتند از مرزهای غربی کشور محافظت کنند. مینورسکی معتقد است که این ایل در زمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) از شیراز به ساوه و قم آمده‌اند (حسینی، ۱۳۸۲: ۲۰۲).

## طوایف و ایلات قم

### طایفه بیگدلی

از طوایف سکنه قم، طایفه بیگدلی است (بی‌نا، ۱۳۸۳: ۱۰۴) که زمان آمدن بیگدلی‌ها به قم به درستی در دست نیست (قریشی کرین، ۱۳۹۰: ۳۰۹)؛ اما برخی بر این عقیده‌اند که آن‌ها در زمان صفویه به قم کوچ کردند. طایفه بیگدلی از طوایف قدیم ایران هستند. اکنون زن و مرد بزرگ و کوچک این‌ها به هزار نفر می‌رسد که در شهر ساکن هستند. قسمتی از آن‌ها و اقوامشان در بلوکات و دهات ساوه سکونت دارند و به خصوص دهات بیگدلی در آنجا معروف است. همه خوانین بوده و به ملاکی اشتغال دارند. این طایفه در قم بسیار معتبرند و با آنکه در شهر ساکن هستند وضع ایلی خود را از دست نداده‌اند (بی‌نا، ۱۳۸۳: ۱۰۴).

ولی محمدخان که در شعر و ادب، دستی داشته است در زمان شاه طهماسب ثانی (۱۱۰۱-۱۱۱۱ ه.ق) مشاغلی از قبیل: سفارت قیصر روم و حکومت کرمان و آذربایجان را عهده‌دار بوده و در سال ۱۱۴۷ ه.ق که شاه طهماسب دوم توسط نادرشاه از سلطنت محروم گردید و به دست عده‌ای از اشرار در خطه لار به قتل رسید (قریشی کرین، ۱۳۹۰: ۳۰۸-۳۱۰). مدرسی طباطبایی نویسنده کتاب قم نامه درباره این طایفه می‌نویسد: بعد از انقراض دولت گورکانیه در اصفهان ساکن شده و مناصب ارجمند در دولت صفویه داشته‌اند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۷۹).

### طایفه خلیج شادقلی

این طایفه از اخراج قم بوده‌اند از تعدی غفارخان خلیج و محمد حسین خان پسر او ترک وطن کرده اموال خود را برداشته در آبادی شادقلی که حومه شهر قم است ساکن شدند و در سایه حمایت حکام و بزرگان قم درآمدند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۳۳).

### طایفه لُشَنی

در اینکه خاستگاه این طایفه کجاست بین مورخان و نویسندگان اختلاف است. گروهی آن‌ها را از اکراد کرمانشاه و برخی آن‌ها را از لرهای لرستان می‌دانند. بعضی نیز اعتقاد دارند ایل قشقایی موطن و زادگاه اجدادی لُشَنی‌هاست. آنگونه که از کتاب‌های گذشته بر می‌آید، آن‌ها طایفه بزرگی بوده‌اند که از دوران صفویه به بعد در مجموعه ایل قشقایی حضور داشته و حتی در جمع عشایر فارس نیز معروف و مشهور بوده‌اند. لُشَنی‌ها از دوران صفویه به بعد به قدرت قابل توجهی در بین عشایر قشقایی و سایر عشایر رسیدند (جمراسی، ۱۳۹۳: ۱۴۵).

### طایفه کلهر

ایل کلهر یکی از بزرگ‌ترین ایل‌های غرب ایران است و خاستگاه اصلی آن در میانه کوه‌های زاگرس بود. ایل کلهر تا قبل از صفویه در کوه‌های لرستان و نواحی عراق سکونت داشتند. شکل‌گیری تشکیلات سیاسی ایل کلهر مصادف با روی کار آمدن صفویان بود. کلهرها با تشکیلات سیاسی منسجم به یکی از قدرت‌های برتر ایلی در کشور مطرح شدند و حفاظت و دفاع از قسمت‌هایی از مرزهای غربی کشور در همسایگی با عثمانی را به عهده گرفتند. طایفه کلهر به همراه طوایف دیگر یعنی مافی،

طایفه خواجه‌وند و عبدالملکی، جزء نخستین طوایفی بودند که به همراه عده زیادی از زندها به قم و دیگر نقاط کشور کوچ داده شدند. نویسنده کتاب تاریخ و جغرافیای قم می‌نویسد: اصل طایفه در اطراف کرمانشاهان هستند. این‌ها از طوایف قدیم ایران‌اند. جمعیت آن‌ها در شهر قم و اطراف آن کم است. بعضی از آن‌ها جزو عمله دیوانی و فراشخانه قم مشغول خدمت هستند و بعضی به نوکری و بستگی علمای قم اشتغال دارند (قریشی‌کرین، ۱۳۹۰: ۳۰۳-۳۰۴). طایفه کلهر از ایلات معتبرند و آن‌ها را از شیراز به قم کوچانیده‌اند (افضل‌الملک، ۱۳۸۴: ۱۱۵). طایفه کلهر در همان بدو ورود به قم، به همراه خوانین زند، در شهر قم ساکن می‌شوند و در کارهای دیوانی داخل شده و به‌مرور زبان محلی خود را از دست دادند.

## ایلات قم

سیاست کوچ اجباری عشایر که معمولاً با هدف سیاسی و نظامی توسط سلاطین ایران طرح و اجرا می‌شد همواره در ادوار مختلف تاریخ ایران سابقه داشت. در دوره صفویه نیز این نوع مهاجرت ادامه داشت. بنابر گفته برخی از منابع تاریخی در این دوره جمعیت ایلی از جمعیت شهرنشینی بیشتر بود. ولی اطلاعات موجود در مورد ترکیب جمعیت ایلات بسیار محدود است. برخی از مورخان جمعیت دوره صفویه را یک‌سوم جمعیت کل در زمان شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق) تخمین زده‌اند که شامل ایلات غرب، کرد، لر و ترک می‌شد که محل اقامت آن‌ها در نواحی زاگرس، قم، آذربایجان و خراسان بود (بافکار، ۱۳۹۶: ۴۷).

جدول ۳. ویژگی‌های قومی و ترکیب جمعیتی قم در دوره صفوی

گروه یا قوم	ویژگی‌ها و نقش در قم	ملاحظات
زرتشتیان قم	حضور در قم با وجود فشارهای مسلمانان. تأثیرگذاری در صحنه علمی و فرهنگی ایران اسلامی. تغییرات در قالب مذهب تشیع در دوران صفویه.	زرتشتیان همچنان در قم حضور داشتند اما در دوره صفویه با تغییرات اجتماعی مواجه شدند.
شیعیان قم	قم اولین شهر شیعی‌نشین ایران. پذیرش اولیه تشیع در قرن اول هجری. تأثیر امامان معصوم (ع) از جمله امام رضا (ع) بر شکل‌گیری تشیع در قم. مرکز اصلی تشیع پس از روی کار آمدن صفویان.	قم پس از رسمی شدن تشیع در دوره صفوی به‌عنوان مرکز فقهی و فرهنگی شیعه شناخته شد.
خاندان اشعری	یکی از خاندان‌های بزرگ قم. مهاجرت از عراق در نیمه دوم قرن اول هجری. تأثیرگذاری در امور شهر قم و تشکیل دولت شیعی. محدثان و فقهایی برجسته از این خاندان.	نقش عمده در اداره امور قم و برقراری نظم سیاسی در دوره‌های مختلف. برخی از علمای برجسته از این خاندان برخاستند.
خوارج در قم	حضور در قم تا قرن چهارم هجری. طرفداری از مطرف بن مغیره در سال ۷۷ هجری. بقایای پیروان خوارج در قم قرن چهارم هجری.	حضور خوارج در قم نشان‌دهنده تنوع دینی و فکری در آن زمان.
خاندان رضوی (ع)	از اصلی‌ترین خاندان‌های قم. نسب به احمد بن موسی مبرقع (ع). تعداد زیادی از شاعران، دانشمندان و علما از این خاندان برخاستند.	تأثیر مهم بر علوم مذهبی و فقهی در قم.
خاندان ابن‌بابویه	خاندان مذهبی و علمی معروف قم. افراد برجسته این خاندان در قرون سوم و چهارم هجری. مشهورترین فرد: محمد بن علی بن بابویه (صدوق).	خاندان بابویه نقش مهمی در فقه و حدیث در دوره صفویه داشتند.
خاندان منشی	مسئولیت‌های دیوانی و معماری در قم. اعضای این خاندان در دربار شاه اسماعیل صفوی به مسئولیت‌های مهم منصوب شدند. تأثیرگذار در امور حکومتی و اقتصادی قم.	میرمنشی لقب ویژه‌ای بود که در دوره صفوی برای برخی اعضای این خاندان اختصاص یافت.
خاندان خلج	مهاجرت از شمال شرقی ایران در دوران سلطان محمود غزنوی. حضور در قم و تشکیل خانواده‌های علمی و ادبی. شخصیت‌های برجسته: علی خان خلجی، مهدی خان صفابانی.	از خاندان‌های مشهور در علوم و ادب در دوره صفوی.

خانندان تولیتی	مدیریت آستانه مقدسه قم تا پایان قرن یازدهم هجری. در اختیار داشتن مشاغل دولتی و مالکیت اراضی. نمایندگان دولت مرکزی تحت اختیار این خانندان بودند.	خانندان تولیتی مدیریت امور اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در قم را در دست داشتند.
خانندان مدرسی	مدرسان آستانه مقدسه قم که از سادات رضوی بودند. تدریس علوم مذهبی در حرم امامزادگان. تأثیرگذاری در گسترش علم و مذهب در قم.	نقش مهم در آموزش و تربیت دینی در قم به‌ویژه در دوره صفوی.
طایفه بیگدلی	از طوایف قدیمی ایران که احتمالاً در زمان صفویه به قم آمده‌اند. معروف به ملاک و خوانین در قم. افراد برجسته این طایفه در دوره صفوی.	طایفه‌های معتبر و صاحب نفوذ در شهر قم با مشاغل مختلف.
طایفه خلیج شادقلی	از اخراج قم که پس از ترک وطن در آبادی شادقلی سکونت کردند. کمک به گسترش قدرت سیاسی و اقتصادی در قم در دوره صفوی.	این طایفه در نتیجه حمایت حکام محلی به درآمد و نفوذ رسیدند.
طایفه لشتی	ممکن است خاستگاه این طایفه در کرمانشاه یا لرستان باشد. یکی از طوایف بزرگ ایل قشقایی. قدرت سیاسی قابل توجه در بین عشایر قشقایی و دیگر ایلات.	ورود به قم در دوره صفوی و کسب قدرت سیاسی در بین عشایر و در دربار صفوی.
طایفه کلهر	از ایلات بزرگ غرب ایران با خاستگاه در کوه‌های زاگرس. تشکیل تشکیلات سیاسی و نظامی منسجم در دوره صفوی. تأثیر در دفاع از مرزهای غربی ایران.	طایفه کلهر در قم با دیگر ایلات مهاجر ادغام شد و نقش مهمی در امنیت مرزی داشتند.

این جدول ترکیب جمعیتی و قومیتی قم در دوران صفویه را به‌طور واضح و جامع به نمایش می‌گذارد و کمک می‌کند تا هر گروه قومی و مذهبی و نقش آن در تاریخ و توسعه قم در این دوره به‌طور دقیق‌تری بررسی شود.

### تحولات جمعیتی قم در دوره صفویه

شهر قم از زمان حکومت ساسانیان شکل گرفته بود (قمی، ۱۳۸۳: ۳۴)؛ بنابر نقل اغلب منابع تا پیش از ورود اسلام به ایران آماری از جمعیت این شهر در منابع به دست نیامده، اگرچه کتاب‌های موجود از وجود شهری بزرگ در آن زمان حکایت دارد. به‌عنوان نمونه هنگام حمله مسلمانان هزاران سپاهی از قم در جنگ قادسیه، ۲۵ هزار سواره و پیاده و ۲۰ هزار سوار از قم و کاشان در جنگ نهاوند به سرداری شیرزاد شرکت داشته‌اند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۲؛ فقیهی، ۱۳۷۸: ۶۳). به گفته تاریخ قم، این شهر دارای ۱۲ روستا و سیصد و شصت و پنج ده بوده و به قولی ۲۱ روستا و ۹۱۰ ده داشته و ده‌هایی چنان آباد و پر جمعیت که هنگام فتح قم به دست مسلمانان تنها از یک ده ۴۰۰ مرد بیرون آمد (قمی، ۱۳۶۱: ۸۱). همچنین بنا به نقل از اصطخری این شهر در قرون نخستین اسلامی به دلیل حفر قنات‌های فراوان و باغ‌ها و مزارع سرسبز، شهری آباد و حاصلخیز بوده (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۶) و به‌طور کلی براساس گزارش‌های سیاحان اروپایی قم در قرون اولیه اسلامی شهری آباد و پرجمعیت بود و در اطراف آن روستاهایی پراکنده وجود داشته است (فیض، ۱۳۴۹: ۱۱۱). این شرایط اقلیمی همراه با شرایط مذهبی و سیاسی شهر قم را به یک شهر پرجمعیت تبدیل کرده بود، به‌طوری که گفته می‌شود در این شهر تنها حدود ۲۰۰ یا ۳۰۰ هزار محدث سکونت داشتند (همانجا). هر چند که این اعداد و ارقام بسیار اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد اما شهر قم در قرن چهارم و پنجم از مراکز جمعیتی تشیع و جزو شهرهای بزرگ ایران محسوب می‌شد و جمعیت هر یک از شهرهای بزرگ آن بیش از ۱۰۰ هزار نفر تخمین زده شده است. تا اواخر قرن نهم، در شهر قم بیست هزار خانه وجود داشته و این آمار نشان می‌دهد که قم شهری بزرگ و پر جمعیت بوده است (روستایی و زندیه، ۱۳۹۶: ۵۷-۵۸).

در اوایل قرن دهم جمعیت قم حدود دو هزار نفر بوده است؛ اما در زمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق)، این شهر جزء شهرهای کوچک و کم‌جمعیت به حساب می‌آمده و حتی جمعیت آن را کمتر از کاشان دانسته و تعداد خانه‌های آن را نیز دو هزار باب برآورد کرده‌اند. در اواخر قرن یازدهم قمری، قم دارای پانزده هزار خانه بود که جمعیتی بالغ بر نود هزار نفر در آن ساکن بودند. اشترویس (۱۳۹۶: ۱۸۷) عقیده دارد که پیش از این، شهر قم یکی از شهرهای بزرگ ایران بود اما در این زمان جمعیت آن کاهش پیدا کرده است. به نظر می‌رسد که باعث خرابی شهر و کاهش جمعیت آن سیل‌های ویرانگری بوده که در دوره شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق) رخ داده است (کجباف و دیگران، ۱۳۹۷: ۴۵).

اکثر جهانگردان غربی که در دوره صفویه به ایران آمده و از قم دیدن کرده‌اند این شهر را شهری بزرگ و یا حداقل متوسط دانسته‌اند و شمار خانه‌های آن را ۱۵ تا ۲۰ هزار خانه و جمعیتش را بیش از صد هزار نفر تخمین زده‌اند. از نظر جهانگردان دوره صفوی شهر قم مرکز تجاری مهمی به شمار می‌رفته و دارای بازارهای بسیار وسیع و پررونقی بوده است (روستایی و زندیه، ۱۳۹۶: ۵۷-۵۸). جدول زیر به‌خوبی روند تغییرات جمعیتی قم در دوره صفویه را به‌طور ساده و قابل درک نشان می‌دهد.

جدول ۴. تحولات جمعیتی قم در دوره صفویه

دوره زمانی	جمعیت	ویژگی‌ها و اطلاعات مرتبط
قبل از ورود اسلام	اطلاعات دقیقی نیست.	وجود شهری بزرگ، شرکت در جنگ‌ها (جنگ قادسیه و نهاوند)
قرون نخستین اسلامی	پرجمعیت و آباد	حفر قنات‌ها، باغ‌ها و مزارع سرسبز، شهری آباد و حاصلخیز
قرن چهارم و پنجم	بیش از ۱۰۰ هزار نفر	مرکز جمعیتی تشیع، یکی از شهرهای بزرگ ایران
اواخر قرن نهم	۲۰ هزار خانه	شهری بزرگ و پرجمعیت، نشان‌دهنده تعداد زیاد ساکنین
اوایل قرن دهم	حدود ۲ هزار خانه	شهر کوچک و کم‌جمعیت
زمان شاه عباس اول	۲ هزار خانه	جمعیت کمتر از ۲ هزار نفر، به‌عنوان شهری کوچک تلقی می‌شد.
اواخر قرن یازدهم	۹۰ هزار نفر (۱۵ هزار خانه)	کاهش جمعیت نسبت به گذشته، تأثیر سیل‌های ویرانگر در دوره شاه سلطان حسین
دوره صفویه (جذب جهانگردان غربی)	بیش از ۱۰۰ هزار نفر	شهر بزرگ یا متوسط، مرکز تجاری مهم با بازارهای وسیع و پر رونق

#### عوامل تأثیر گذار بر ترکیب جمعیتی قم در دوره صفویه

جمعیت قم همواره تابع شرایط اجتماعی کشور بود. حضور طبقات و اقشار مختلف، مهاجرت‌های اقوام و قبایل، جمعیت متزلزل، ناامنی اجتماعی و اقتصادی، بیماری‌ها و قحطی و خشکسالی و اختلافات مذهبی و گروهی سبب شده که جمعیت قم در طول تاریخ تحول چندانی نداشته باشد (قریشی کرین، ۱۳۸۹: ۴۳۳).

**مهاجرت:** مهاجرت‌ها از پیش از اسلام آغاز و در زمان فتوحات گسترش یافته و تا زمان صفویه و بعد از آن نیز ادامه داشته است. با ورود حضرت معصومه (س) به قم مهاجرت اقشار مختلف مردم از جمله اعراب، علما و شیعیان به قم شدت بیشتری پیدا کرد و جمعیت این شهر را بیش از پیش افزایش داد (احمدزادگان، ۱۳۹۳: ۱۵۳). در طول قرن دهم هجری قمری قلمرو صفویان نیز دستخوش تغییراتی شد که باعث کاهش و افزایش جمعیت گردید (کجباف، ۱۳۹۷: ۴۳) که این تغییرات ترکیب جمعیتی در این دوره، شامل قم نیز می‌شد.

**توسعه اقتصاد و کشاورزی:** در عصر صفویه به دلیل توجهی که شاهان صفوی به بخش اقتصاد داشتند جمعیت رشد چشمگیری داشت؛ اما پس از آن به علت بی‌مهری برخی از حکومت‌ها رشد جمعیت متوقف شده و جمعیت کاهش یافت (کجباف، ۱۳۹۷: ۵۳-۵۴). در لابه‌لای تاریخ اشاره می‌شود که قم در حدود دو قرن، از نیمه قرن دوم تا نیمه قرن چهارم بسیار آباد و پرجمعیت بوده است (علیان نژادی دامغانی، ۱۳۹۰: ۲۷). چنین برمی‌آید که اقتصاد قم همواره بر پایه کشاورزی بوده، چنانکه سیاحانی که در دوره صفویه در قم حضور داشته‌اند بیان کرده‌اند که در داخل و اطراف شهر قم باغ‌هایی با درختان پر بار و پر میوه وجود دارند و این خود نشان‌دهنده این است که کشاورزی این شهر رواج و رونق به‌سزایی داشته است. این وضع تا اواخر دوره صفویان ادامه داشته و اقتصاد زمین و کشاورزی جزو مهم‌ترین منابع مملکتی در این دوره بوده و محصولات کشاورزی پیوسته رونق داشته است. از زمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) تا پایان سال ۱۰۷۰ ه.ق با افزایش جمعیت، وضعیت کشاورزی قم نیز توسعه و گسترش پیدا کرده و هر چند که فناوری و ابزارآلات کشاورزی تغییر چندانی نداشتند، اما افزایش عرضه منظم آب و زمین‌های زیر کشت به افزایش تولید منجر شد. مقتدرترین و مشهورترین پادشاه صفوی، شاه عباس اول، اهمیت به‌سزایی به آبادانی شهر می‌داد؛ به‌طوری که در دوره او قم از لحاظ اقتصادی و تجارت به شکوفایی چشمگیری دست یافت که این اقدام او باعث افزایش جمعیت شهر قم گردید. به‌عنوان نمونه در قرن دهم ه.ق ابریشم کالای صادراتی پرسود و با ارزشی بود و چون این کالا در زمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) در انحصار این دولت بود اقدامات بسیار خوبی در راستای تولید ابریشم صورت گرفت. به گونه‌ای که فروش ابریشم سود سرشاری را نصیب دولت صفویه کرد و این سود حاصل از تولید ابریشم باعث شد که فشار مالیاتی چندانی به مردم اعمال نشود (شاردن، ۱۳۴۵: ۱۲۳۸). در زمان شاه عباس اول شهر قم یکی از مراکز تولید ابریشم بود.

**عوامل طبیعی:** یکی از عواملی که باعث کاهش جمعیت می‌شود عوامل طبیعی است و یکی از این حوادث طبیعی غیرمترقبه سیل‌های ویرانگری می‌باشد که در ادوار مختلف چندین بار قم را مورد تهدید جدی قرار داده است. جاری شدن سیل‌های متعدد و چند سیل تاریخی که باعث ویرانی شهر قم شده عبارتند از: مهم‌ترین آن‌ها سیل بهار سال ۲۹۲ ه.ق در زمان اعراب اشعری (افواشتهای نطنزی، ۱۳۷۳: ۳۳۲) بود که خسارت‌های جبران‌ناپذیری را به شهر وارد کرد. بر اثر این سیل سطح رودخانه از شن و لای پر شده و آب آن سرازیر گشت و به اطراف ریخت و تمام قصرها و بناهای پیرامون آن را ویران کرد. به طوری که ناچار شدند تا به جای آن‌ها درختکاری کرده و آنجا را به باغستان تبدیل کردند (بنایی، ۱۳۹۰: ج ۵، ۳۲۷). سیل بعدی سیلی است که در بهار سال ۹۴۴ ه.ق در زمان شاه طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق) در شهر قم جاری شد که قسمتی از شهر قم خراب شد. همچنین سیل عظیمی نیز در سال ۱۰۰۱ ه.ق در شهر قم رخ داد که حمام‌ها، ساختمان‌ها، باغستان‌ها، کاروانسراها و مغازه‌های اطراف حرم مطهر حضرت معصومه (س) را ویران ساخت (افواشتهای نطنزی، ۱۳۷۳: ۳۳۲). در سال ۱۰۴۳ ه.ق نیز سیل ویرانگری در قم هزار خانه را خراب کرد. سه سال بعد سیل دیگری باعث ویرانی دو هزار خانه در قم شد (شاردن، ۱۳۴۵: ۵۳۳). سیلی نیز در زمان شاه صفی در سال ۱۰۴۴ ه.ق رخ داد این سیل دو سوم عمارت داخلی شهر را ویران و همه را منهدم کرد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱۴۷).

**بیماری‌های واگیردار:** بیماری‌های واگیردار از جمله وبا، طاعون و آبله از مهم‌ترین بلایای غیرطبیعی بودند که در دوره صفویه باعث کاهش جمعیت و یا مانع رشد جمعیت می‌شدند (کجباف، ۱۳۹۷: ۴۶). در این دوره بیماری طاعون در بسیاری از شهرهای ایران شیوع پیدا کرد و بسیاری از افراد جامعه آن روز را به کام مرگ کشاند. علت شیوع این بیماری را می‌توان جنگ دولت صفوی با عثمانی دانست (روملو، ۱۳۵۷: ۴۳۸). این بیماری علاوه بر قم شهرهای تبریز، قزوین، آذربایجان، اردبیل و اصفهان را نیز فراگرفت. به‌عنوان مثال در سال ۹۸۵ ه.ق طاعون به قزوین رسید و به علت ظهور نشانه‌های طاعون مقرر شد که پادشاه به قم نقل مکان کند و به دلیل این که این بیماری به قم سرایت نکند از خروج مردم از قزوین به قم جلوگیری شد. چهار سال بعد یعنی در سال ۹۸۹ ه.ق طاعون به قم نیز رسید و حدود ۵ تا ۶ هزار نفر از مردم این شهر بر اثر این بیماری از بین رفتند. علت سرایت این بیماری به قم را آوردن اجساد بسیاری از بزرگان و دفن آن‌ها در این شهر می‌دانند (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۶۴۸).

### شکل ۱. عوامل تأثیرگذار بر ترکیب جمعیتی قم در دوره صفویه



### نتیجه گیری

پژوهش حاضر تلاشی بود برای ارائه پاسخ معتبر علمی به این پرسش که چه تحولات عمده‌ای در ساختار و ترکیب قومی و جمعیتی شهر قم از زمان تأسیس صفویه تا سقوط آنان رخ داده است و چه عواملی در شکل‌گیری این تحولات تأثیرگذار بوده‌اند؟ آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است همانا توجه به ترکیب و ساختار جمعیتی قم با تمام تمایزات آن از نظر مذهبی، قومی و فرهنگی بوده است. با توجه به داده‌های به دست آمده، می‌توان تصویری از ساختار قومی و جمعیتی قم را نمایان ساخت که بیانگر تغییرات جمعیت و اقوام مختلف قم در طول تاریخ است. مقاله حاضر علاوه بر ارائه تصویری از موقعیت طبقات اجتماعی و فرهنگی قم نشان می‌دهد که چه تغییرات و تحولاتی در زمینه قومی و جمعیتی شهر قم از زمان تأسیس صفویه تا سقوط آنان صورت گرفته است. همچنین در این پژوهش تلاش شده تا به جابجایی و گسترش مذهب تشیع در دوره صفویه و تغییر ترکیب قومی و جمعیتی در تاریخ قم پرداخته و تعاملات فرهنگی ساکنان بومی قم و اعراب مهاجر نیز مورد بررسی قرار گیرد. اینک در مقام نتیجه‌گیری نهایی موارد ذیل قابل ارائه است:

۱. بنابر نقل بسیاری از منابع، شهر قم به دلیل دارا بودن موقعیت خاص جغرافیایی و همچنین با داشتن مرکزیت علمی، فرهنگی و مذهبی همواره مرکز تجمع گروه‌ها و اقوام مختلفی در طول تاریخ بوده و به صورت منحصر به فردی از ترکیب جمعیتی و قومی-اجتماعی متفاوتی برخوردار بوده است؛ بنابراین شهر قم همواره در طول تاریخ به‌عنوان یکی از شهرهای پرجمعیت به شمار می‌رفته است.
۲. با مهاجرت اشعریان به قم مذهب تشیع به این شهر راه یافت و قم به‌عنوان نخستین کانون و پایگاه تشیع در ایران مطرح شد و شعاع تشیع از این شهر به شهرهای اطراف قم، کاشان، ری، نقرش و سپس شمال ایران راه یافت. در قرن سوم و با ورود حضرت معصومه (س) در سال ۲۰۱ ه.ق به قم و وفات و دفن ایشان در این شهر، اهمیت شهر چندین برابر شد.
۳. در دوره صفویه به دلیل اینکه پادشاهان صفوی عقاید شیعی داشتند و همچنین چون خود را منسوب به امام موسی کاظم (ع) می‌دانستند از این‌رو به شهرهای شیعه‌نشین از جمله قم اهمیت ویژه‌ای می‌دادند. در اوایل دوره صفویه قم شهری کوچک و کم جمعیت بود اما در اواخر قرن یازدهم جمعیت آن افزایش یافت، به گونه‌ای که جمعیت شهر را نود هزار نفر تخمین زده‌اند. قم به دلیل توجه خاصی که پادشاهان صفوی به آن داشتند در جهات مختلف، توسعه و پیشرفت چشمگیری داشت و از مراکز مهم فرهنگی و فقهی شیعی گردید و در آن عصر از نوعی شکوفایی و پویایی خاصی برخوردار شد. لذا پادشاهان صفوی به عمران و آبادانی شهر، تعمیر و مرمت بسیاری از مقابر، ساخت ابنیه مذهبی، بنای مساجد و مدارس پرداختند. به‌ویژه زمانی که شاه صفی در قم مدفون شد به رونق و گسترش قم نیز افزوده شد.
۴. از سوی دیگر باید به این نکته اشاره کرد که رواج تشیع در دوره صفویان و تثبیت آن توسط شاه اسماعیل سبب گسترش مهاجرت قبائل طرفدار صفوی از مناطق دیگر جهان به ایران به‌ویژه شهر قم شد. از جمله این قبایل می‌توان به طوایف بیگدلی، حاجی حسینی، خاندان تولیتی، مدرسی، ایل شاهسون و ایل بختیاری، اشاره کرد که برخی از آن‌ها در به قدرت رسیدن صفویان نقش بسزایی داشته‌اند.
۵. تاریخ جمعیت قم از دوره صفویه به بعد مورد توجه جهانگردان قرار گرفت، اما برخی از این آمارها در منابع جغرافیایی کم‌اهمیت و گاهی اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد؛ اما از دوره صفویه به بعد موضوع آمار جمعیت کل کشور مورد توجه رجال دولتی قرار گرفت.
۶. در دوره صفویه به‌ویژه از زمان شاه عباس اول که سیاست جابجایی و کوچاندن عشایر و قبائل آغاز شد قبایل و طوایف متعددی به‌صورت دسته‌جمعی از مناطق مختلف ایران و جهان به قم کوچانده شدند که یک تحول جمعیتی در شهر ایجاد کرده و همچنین سبب ترکیب قومی شهر نیز شده است.

## ملاحظات اخلاقی

### مشارکت نویسندگان

نویسنده اول: طراحی پژوهش، جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل کیفی و نگارش اولیه مقاله.  
نویسنده دوم: نظارت علمی، تحلیل نهایی، ویرایش مقاله و پاسخگویی به داوری‌ها  
نویسنده سوم: کمک در طراحی روش‌شناسی و کدگذاری داده‌ها  
نویسنده چهارم: مشاوره در بخش‌های نظری و ویرایش نهایی متن

### تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

### حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

### سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

## منابع

- آقابابایی، رضا و قریشی، سید حسن. (۱۳۸۴). *آثار تاریخی و فرهنگی استان قم*، قم: انتشارات زائر.
- ابن الرضا، سید حسین. (۱۳۶۶). *قم از نظر اجتماعی و اقتصادی*، قم: انتشارات مؤلف.
- ابن حوقل. (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل*، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- احسانی، محمدتقی. (۱۳۸۶). *هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- احمدزادگان، نرگس. (۱۳۹۳). *قم در دوره صفویه «بررسی فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی»*، قم: انتشارات زائر.
- اشتروریس، یوهان. (۱۳۹۶). *سفرنامه یوهان اشتروریس*، ترجمه ساسان طهماسبی، قم: مجمع ذخائر اسلامی با همکاری کتابخانه و موزه ملک.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۴۰). *مسالک و ممالک*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- افضل الملک، غلامحسین. (۱۳۸۴). *سفرنامه قم*، تصحیح زهرا اردستانی، قم: انتشارات زائر.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت الله. (۱۳۷۳). *تقاوه الآثار فی ذکر الاخیار*، به اهتمام احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- بابایی، علی اصغر. (۱۳۸۶). *کوثر کویر*، قم: انتشارات زائر.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۶۲). *سیاست و اقتصاد عصر صفوی*، تهران: انتشارات صفی علیشاه.
- بافکار، حسین. (۱۳۹۶). «جغرافیای تاریخی ایل شاهسون بغدادی»، نشریه *رشد آموزش جغرافیا*، ش ۱۱۸، پاییز، صص ۴۷.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۷۸). *تاریخ بلعمی*، تحقیق محمد روشن، ج ۴، تهران: انتشارات سروش.
- بنایی، علی. (۱۳۹۰). *شناختنامه قم*، قم: انتشارات نور مطاف.
- بی‌نا. (۱۳۸۳). *جغرافیای تاریخ شهرستان قم*، به کوشش ابوالفضل عرب زاده، قم: انتشارات زائر.
- پاک، محمدرضا. (۱۳۸۴). *فرهنگ و تمدن اسلامی در قم قرن سوم هجری*، قم: انتشارات زائر.
- ترابی، بهاره و افروغ، محمد. (۱۳۹۶). *عناصر ملی و مذهبی در فلزکاری عصر صفوی*، شهر کرد: دانشگاه شهر کرد.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۳). *تاریخ ایران، از آغاز اسلام تا پایان صفوی*، تهران: نشر علم.
- جمراسی، احمد. (۱۳۹۳). *پیشینه مردم شناسی قم*، قم: انتشارات صفحه نگار.
- حسینی، عطاءالله. (۱۳۸۲). *ایل شاهسون بغدادی*، تهران: انتشارات ایل شاهسون بغدادی.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۹۲). *تاریخ اجتماعی ایران*، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- رحیمی، مهناز، عبدالقهار، سعیداف. (۱۳۹۲). «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف نامه‌ها»، *فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، سال چهارم، ش ۱۲، پاییز، صص ۴۴.
- روملو، حسن بیگ. (۱۳۴۹). *احسن التواریخ*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- رهبریان، احمد، روستایی، حسین، زندیه، محسن، قریشی، حسن. (۱۳۹۷). «تحولات جمعیتی شهر قم در دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) با استناد به سرشماری محمدتقی ارباب»، *پژوهش نامه اجتماعی و اقتصادی*، سال هفتم، ش ۱، بهار و تابستان، صص ۵۷-۵۸.
- ساروی، محمد فتح الله بن محمد تقی. (۱۳۷۱). *تاریخ محمدی (احسن التواریخ)*، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- سرلک، علی محمد. (۱۳۵۹). *اشعریان و تأسیس نخستین دولت شهر شیعه*، قم: نشر ادیان.
- شاردن، ژان. (۱۳۴۵). *سیاحتنامه شاردن*، ترجمه محمد عباسی، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- صاحبی، محمدجواد. (۱۳۸۴). *قم از نظر بیگانگان*، قم: انتشارات زائر.

- صفت گل، منصور. (۱۳۸۹). *ساختار نهاد و اندیشه دینی در عصر صفوی*، تهران: انتشارات رسا.
- ضیایی، الهه، دلبری، شهربانو، اسدیگی، اردشیر، رئیس‌السادات، سید حسین. (۱۳۹۹). «تأثیر خدمات فرهنگی-مذهبی زرتشتیان بر گسترش تحولات تمدنی ایرانی اسلامی»، *نشریه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی*، سال شانزدهم، ش ۳۷، بهار، صص ۷.
- طهماسبی، سامان. (۱۳۹۰). «جهان گردان اروپایی و اماکن مقدس اسلامی در ایران»، *فصل‌نامه علمی پژوهشی سخن تاریخ*، سال پنجم، ش ۱۴، پاییز، صص ۹۲.
- عباسی فردویی، غلامعلی. (۱۳۸۳). *قم در عصر حضور ائمه علیهم‌السلام و غیبت صغری*، قم: انتشارات زائر.
- عدل، کامران (۱۳۷۱). *بازارهای ایران*، تهران: انتشارات مؤلف.
- علیان نژاد دامغانی، ابوالقاسم. (۱۳۹۰). *همراه زائران قم و جمکران*، قم: انتشارات امام علی بن ابی‌طالب (ع).
- فقیهی، علی اصغر. (۱۳۷۸). *تاریخ مذهبی قم، بخش اول از تاریخ جامع قم*، قم: انتشارات زائر.
- فوران، جان. (۱۳۹۲). *مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران: از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۱۷۹ شمسی تا انقلاب*، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فیض قمی، عباس. (۱۳۴۹). *گنجینه آثار قم*، قم: انتشارات مهر استوار.
- قدمی، مریم سادات. (۱۳۸۸). *تاریخ تشیع قم از دوره مغول تا پایان دوره صفوی*، کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم (ع).
- قریشی کرین، سید حسن. (۱۳۸۹). *قم از ابتدای دوره قاجاریه تا مشروطه*، قم: انتشارات زائر.
- قمی، احمد بن منشی. (۱۳۸۳). *خلاصه التوارریخ*، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.
- قمی، حسن بن علی. (۱۳۶۱). *تاریخ قم*، تهران: انتشارات توس.
- کجباف، علی اکبر، منصوریان، مجتبی و فروغی ابری، اصغر. (۱۳۹۷). «تبیین و تحلیل وضعیت جمعیت و تأثیر کشاورزی بر آن در دوره صفویه»، *پژوهش‌های تاریخی*، ش ۳۹، پاییز، صص ۴۳-۵۴.
- کنبی، شیلا. (۱۳۸۵). *هنر و معماری صفویه*، ترجمه مزدا موحد، تهران: فرهنگستان هنر.
- کنتارینی، آمبروسیو. (۱۴۰۳). *سفرنامه آمبروسیو کنتارینی*، ترجمه قدرت الله روشنی زعفرانلو، تهران: امیرکبیر.
- کوچک زاده، محمدرضا. (۱۳۸۰). *تاریخچه قم و مساجد آن*، قم: انتشارات انشراح.
- لمبتون، آن کاترین سواين فورد. (۱۳۶۴). *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- محرمی، غلامحسین. (۱۳۹۳). *درسنامه تاریخ تشیع از آغاز تا عصر صفوی*، قم: مرکز نشر هاجر.
- مدرسی طباطبایی، سید حسین. (۱۳۵۰). *قم در قرن نهم هجری*، قم: انتشارات حکمت.
- مقیم، علی و عباس زاده، عبدالله. (۱۳۹۱). *سیمای فرهنگ و طبیعت استان قم*، تهران: انتشارات کریم خان زند.
- موسوی خلخالی، نورالدین. (۱۳۸۶). *ذکر اخبار دارالایمان قم در سیاحتنامه‌ها (از مغول تا آخر قاجاریه)*، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله مرعشی نجفی، گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی.
- نائبیان، جلیل، علیپور سیلاب، جواد. (۱۳۸۸). «بررسی وضعیت زرتشتیان در ایران دوره صفویه»، *فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ*، سال چهارم، ش ۱۲، صص ۱۶۴.
- نمازیخواه، مهدی. (۱۳۷۴). *گسترش کالبدی شهر قم در سه دهه اخیر*، کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- نویایی، عبدالحسین و غفاری فرد، عباسقلی. (۱۳۸۸). *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه*، تهران: انتشارات سمت.
- نوذری، عزت الله. (۱۳۸۸). *تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطیت*، تهران: انتشارات خجسته.
- هدایتی، محمدعلی. (۱۳۴۴). *آستان ری*، تهران: انتشارات افست.

### References

- Abbasi Fardouei, G. A. (2004). *Qom during the era of the Imams (peace be upon them) and the Minor Occultation*. Zaher Publications.
- Adl, K. (1992). *Iranian bazaars*. Author.
- Afushteh'i Natanzi, M. b. H. (1994). *The choicest of histories in remembrance of the virtuous* (E. Eshraghi, Ed.). Elmi va Farhangi Publications.
- Afzal al-Molk, G. (2005). *Qom travelogue* (Z. Ardestani, Ed.). Zaher Publications.
- Aghababaei, R., & Ghoreishi, S. H. (2005). *Historical and cultural monuments of Qom Province*. Zaher Publications.
- Ahmadzadegan, N. (2014). *Qom in the Safavid period: Cultural, social, religious and political study*. Zaher Publications.
- Aliannejad Damghani, A. (2011). *Companion for pilgrims to Qom and Jamkaran*. Imam Ali ibn Abi Talib Publications.
- Arabzadeh, A. (Ed.). (2004). *Historical geography of Qom County*. Zaher Publications.
- Babaei, A. A. (2007). *The oasis's Kohsar*. Zaher Publications.
- Bafkar, H. (2017). Historical geography of the Baghdad Shahsavan tribe. *Roshd-e Amuzesh-e Joghrafia*, 118, 47.
- Bal'ami, A. A. (1999). *Bal'ami's history* (M. Roshan, Ed., Vol. 4). Soroush Publications.
- Banaei, A. (2011). *Qom reference book*. Noor-e Motaf Publications.
- Bastani Parizi, M. E. (1983). *Politics and economy in the Safavid era*. Safi Alishah Publications.
- Canby, S. (2006). *Safavid art and architecture* (M. Movahed, Trans.). Academy of Arts.
- Chardin, J. (1966). *Chardin's travelogue* (M. Abbasi, Trans.). Amir Kabir Publications.
- Contarini, A. (2024). *The travelogue of Ambrosio Contarini* (G. R. Roshani Zafaranlou, Trans.). Amir Kabir Publications.
- Ebn al-Reza, S. H. (1987). *Qom from social and economic perspective*. Author.
- Ehsani, M. T. (2007). *Seven thousand years of metalworking art in Iran*. Elmi va Farhangi Publications.
- Estakhri, A. I. (1961). *Routes and kingdoms* (I. Afshar, Ed.). Book Translation and Publishing Institute.
- Faghihi, A. A. (1999). *Religious history of Qom* (Part 1 of the comprehensive history of Qom). Zaher Publications.
- Faiz Qomi, A. (1970). *Treasure of Qom's monuments*. Mehr-e Ostovar Publications.
- Foran, J. (2013). *Fragile resistance: A history of Iranian social transformations from 1500 CE to the revolution* (A. Tadayon, Trans.). Rasa Cultural Services Institute.
- Ghadami, M. S. (2009). *History of Shiism in Qom from the Mongol period to the end of the Safavid period* [Master's thesis, Baqir al-Olum University].
- Ghoreishi Karin, S. H. (2010). *Qom from the beginning of the Qajar period to the Constitutional Revolution*. Zaher Publications.
- Hasani, A. (2003). *The Baghdad Shahsavan tribe*. Baghdad Shahsavan Tribe Publications.
- Hedayati, M. A. (1965). *The threshold of Ray*. Offset Publications.

- Ibn Hawqal. (1987). *Ibn Hawqal's travelogue* (J. Sha'ar, Trans.). Amir Kabir Publications.
- Jafarian, R. (2014). *History of Iran: From the advent of Islam to the end of the Safavid period*. Elm Publications.
- Jamrasi, A. (2014). *Anthropological background of Qom*. Safhe Negar Publications.
- Kajbaf, A. , Mansoorian, M. and Foroughi, A. (2018). Explaining and Analyzing Population Status and the Impact of Agriculture on it in the Safavid Era. *Historical Researches*, 10(3), 41-59. doi: 10.22108/jhr.2017.103865.1121
- Kuchakzadeh, M. R. (2001). *History of Qom and its mosques*. Ensheraah Publications.
- Lambton, A. K. S. (1985). *Landlord and peasant in Persia* (M. Amiri, Trans.). Elmi va Farhangi Publications.
- Modarresi Tabatabaei, S. H. (1971). *Qom in the 9th century AH*. Hekmat Publications.
- Moghimi, A., & Abbaszadeh, A. (2012). *Portrait of culture and nature in Qom Province*. Karim Khan Zand Publications.
- Moharrami, G. H. (2014). *Textbook of the history of Shiism from the beginning to the Safavid era*. Hajar Publishing Center.
- Musavi Khalkhali, N. (2006). *Mention of the abode of faith, Qom, in travelogues (from the Mongols to the end of the Qajar period)*. Grand Library of Grand Ayatollah Mar'ashi Najafi, World Heritage of Islamic Manuscripts.
- Naibian, J., & Alipour Silab, J. (2009). A study of the situation of Zoroastrians in Iran during the Safavid period. *Scientific-Research Quarterly of History*, 4(12), 164.
- Namazikhah, M. (1995). *Physical expansion of Qom city in the last three decades* [Master's thesis, Shahid Beheshti University].
- Navaei, A. H., & Ghaffari Fard, A. (2009). *History of political, social, economic and cultural developments in Iran during the Safavid period*. SAMT Publications.
- Nouzari, E. (2009). *Social history of Iran from the beginning to the Constitutional Revolution*. Khojasteh Publications.
- Pak, M. R. (2005). *Islamic culture and civilization in Qom during the 3rd century AH*. Zaher Publications.
- Qomi, A. b. M. (2004). *Summary of chronicles* (E. Eshraghi, Ed.). University of Tehran.
- Qomi, H. b. A. (1982). *History of Qom*. Tous Publications.
- Rahbarian, A., Roustaei, H., Zandieh, M., & Ghoreishi, H. (2018). Demographic changes of Qom city during the Naseri period (1264-1313 AH) based on the census of Mohammad Taqi Arbāb. *Journal of Social and Economic Research*, 7(1), 57-58.
- Rahimi, M., & Abdolghahhar, S. (2013). Social status of endowers in the Safavid era based on endowment deeds. *Quarterly Journal of Research on History of Islamic Culture and Civilization*, 4(12), 44.
- Ravandi, M. (2013). *Social history of Iran*. Amir Kabir Publications.
- Romelu, H. B. (1970). *The best of histories* (A. H. Navaei, Ed.). Book Translation and Publishing Institute.

- Sahebi, M. J. (2005). *Qom through the eyes of foreigners*. Zaher Publications.
- Saravi, M. F. b. M. T. (1992). *Muhammadi history (The best of histories)* (G. R. Tabatabaei Majd, Ed.). Amir Kabir Publications.
- Sarlak, A. M. (1980). *The Ash'aris and the establishment of the first Shiite city-state*. Adyan Publications.
- Sefatgol, M. (2010). *Structure of religious institution and thought in the Safavid era*. Rasa Publications.
- Struys, J. (2017). *The travelogue of Johann Struys* (S. Tahmasebi, Trans.). Islamic Heritage Society in cooperation with Malek National Library and Museum.
- Tahmasebi, S. (2011). European travelers and Islamic holy sites in Iran. *Scientific-Research Quarterly of Sokhan-e Tarikh*, 5(14), 92.
- Torabi, B., & Afrough, M. (2017). *National and religious elements in Safavid metalworking*. Shahrekord University.
- Ziaei, E., Delbari, S., Asadbeigi, A., & Raees al-Sadat, S. H. (2020). The influence of Zoroastrians' cultural-religious services on the expansion of Iranian-Islamic civilizational developments. *Scientific-Research Journal of Islamic Art Studies*, 16(37), 7.